

HÀNH VI HỌC MÔI TRƯỜNG TRONG NGHIÊN CỨU KHÔNG GIAN CƯ TRÚ TẠI CÁC LÀNG XÃ TRUYỀN THỐNG CỦA HÀ NỘI

THS.KTS **DƯƠNG HOÀNG TRUNG** | BỘ MÔN HÌNH HOẠ - VẼ KỸ THUẬT, KHOA KIẾN TRÚC VÀ QUY HOẠCH, TRƯỜNG ĐẠI HỌC XÂY DỰNG HÀ NỘI

Tóm tắt

Sau khi địa giới hành chính của thủ đô Hà Nội được điều chỉnh và Quy hoạch chung xây dựng thủ đô Hà Nội được thông qua, rất nhiều khu vực nông thôn trong đó có các làng xã truyền thống đã trở thành một phần không gian đô thị của Hà Nội. Quá trình đô thị hóa nhanh chóng sau đó đã góp phần thúc đẩy sự phát triển chung của thủ đô Hà Nội, nhưng đồng thời cũng biến đổi cấu trúc không gian, kinh tế và xã hội của nhiều làng xã truyền thống ven đô. Làng xã là một thành phần quan trọng và đặc trưng trong cấu trúc đô thị Hà Nội. Do đó khi tiến hành đô thị hoá ở Hà Nội cần có chính sách quản lý dựa trên quan điểm tiếp cận liên ngành, có hệ thống để nghiên cứu, qua đó tác động hợp lý vào việc chuyển đổi kinh tế, xã hội, văn hoá và tổ chức không gian kiến trúc tại các làng xã truyền thống. Bài báo này trình bày khái quát về lý thuyết môi trường hành vi và một số học thuyết liên quan, đồng thời chỉ ra một số vấn đề trong việc nghiên cứu không gian cư trú tại các làng xã truyền thống hiện nay.

Abstract

After the administrative boundaries of Hanoi were adjusted and the general planning on construction of Hanoi was approved, many rural areas, including traditional villages, became part of the Hanoi urban space. The following rapid urbanization has contributed to promoting the overall development of Hanoi, but at the same time has also changed the spatial, economic and social structure of many traditional peri-urban villages. Villages are an important and characteristic component in the urban structure of Hanoi. Therefore, when carrying out urbanization in Hanoi, it is necessary to have a management policy based on an interdisciplinary and systematic approach to research, thereby making a reasonable impact on the economic, social, cultural transformation and architectural space organizing in traditional villages. This article presents an overview of environment-behavior theory and some related theories, and points out some problems in studying residential space in traditional villages today.

MỞ ĐẦU

Hành vi học môi trường (Environment-Behavior Studies - EBS) còn được gọi là nghiên cứu thiết kế môi trường (Environmental Design Research) ở khu vực Bắc Mỹ, hay nghiên cứu hành động môi trường (Environmental Action Research) ở Nhật Bản. Ngoài ra nhiều học giả trong các chuyên ngành khác cũng sử dụng các tên gọi khác khi nói về EBS, như tâm lý học môi trường (environmental psychology) hay tâm lý học kiến trúc (architectural psychology).

EBS trong giai đoạn phát triển ban đầu thường được biết đến với tên gọi là tâm lý học môi trường, với trọng tâm nghiên cứu ảnh hưởng của môi trường đến biến đổi tâm lý bên trong của mỗi cá nhân thông qua tri giác, quá trình nhận thức, học tập... Tuy nhiên, ngoài các khía cạnh này, EBS còn

nghiên cứu một loạt các vấn đề có liên quan đến môi trường nói chung như hành vi cộng đồng, các giá trị xã hội hay quan niệm văn hóa... Dựa trên cách phân loại của Moore có thể thấy EBS là một lĩnh vực nghiên cứu có nội hàm rộng và có tính liên ngành.

MỘT SỐ LÝ THUYẾT TỔNG HỢP LIÊN QUAN ĐẾN MÔI TRƯỜNG HÀNH VI

Dựa trên sự khác biệt trong hiểu biết cơ bản về con người, môi trường và mối quan hệ giữa con người với môi trường, có thể chỉ ra một số lý thuyết môi trường hành vi tiêu biểu như sau:

Môi trường quyết định luận (Environmental Determinism)

Môi trường quyết định luận tin rằng, nhìn từ bên ngoài, mặc dù con người hành động với ý chí tự do, nhưng họ thực sự bị kiểm soát bởi

những đặc điểm di truyền và môi trường nơi họ sinh sống. Nói cách khác, những thay đổi của môi trường địa lý, xã hội, văn hóa, kiến trúc... hình thành nên hành vi con người, quyết định hành vi của con người. Lỗ hổng của kiểu tư duy này là coi cá nhân như một sự tồn tại thụ động, bỏ qua khả năng của con người trong việc lựa chọn, điều chỉnh và thay đổi môi trường theo mong muốn và yêu cầu của bản thân. Trong lĩnh vực kiến trúc, tư tưởng môi trường quyết định luận được phản ánh trong thuyết quyết định luận kiến trúc (architectural determinism). Quyết định luận kiến trúc tin rằng những thay đổi của các yếu tố kiến trúc và cảnh quan môi trường sẽ hình thành các thay đổi trong hành vi, đặc biệt là những thay đổi trong hành vi xã hội.

Amos Rapoport, một trong những học giả nổi tiếng về môi trường hành vi, tỏ ra hoài nghi với môi trường quyết định luận. Ông chỉ ra rằng trên thế giới có nhiều nền văn hóa đa

Các lĩnh vực nghiên cứu của lý thuyết Môi trường hành vi

	Các nhân tố thành phần	Cơ chế vận động
Quyết định luận môi trường	Môi trường + Con người	(Môi trường ⇨ Con người)
Tương tác luận	Môi trường + Con người	(Môi trường ⇄ Con người)
Tương hỗ thẩm thấu	Môi trường + Con người + Thời gian	(Môi trường ⇄ Con người) → Thời gian

So sánh sự khác biệt giữa các lý thuyết về hành vi môi trường

dạng tồn tại trong những điều kiện một môi trường địa lý, khí hậu rất giống nhau. Trong mỗi nền văn hóa đó, các hình thức kiến trúc nhà ở có thể rất khác nhau, và điều đó thể hiện điều kiện khí hậu và địa lý không thể quyết định được hình thức kiến trúc.

Học thuyết tương tác luận (Interactionalism)

Trong thuyết tương tác luận, môi trường và con người được xác định một cách độc lập và khách quan, và kết quả của hành vi là do sự tương tác giữa các yếu tố bên trong mỗi cá thể và các yếu tố của môi trường xã hội bên ngoài; con người và môi trường là hai cực khách quan và độc lập. Một số khía cạnh của con người có thể thay đổi cách thức tác động của môi trường, và bản chất của kết quả sẽ khác nhau ở mỗi người. Là một phần của kết cấu nhị nguyên có tính độc lập tương hỗ, quá trình tác động qua lại giữa con người và môi trường sẽ dẫn đến một kết quả nhất định. Con người không chỉ thích ứng một cách thụ động với môi trường mà còn chủ động lựa chọn và sử dụng các yếu tố do môi trường cung cấp, và có thể chủ động thay đổi môi trường xung quanh để đạt được sự hài lòng với cuộc sống. Đây là điểm mà tương tác luận đã phát triển xa hơn quyết định luận về môi trường.

Thuyết tương hỗ thẩm thấu (transactionalism)

Thuyết này cho rằng, mức độ ảnh hưởng của con người với môi trường không chỉ giới hạn ở sự sửa đổi môi trường mà còn có khả năng hoàn toàn cải biến ý nghĩa và tính chất môi trường. Altman đã tổng kết các đặc trưng của lý thuyết này như sau:

(1) Con người và môi trường không phải là hai yếu tố độc lập mà là một chỉnh thể không thể phân tách, tương hỗ thẩm thấu lẫn nhau;

(2) Theo thời gian, toàn bộ hệ thống được hình thành bởi con người và môi trường sẽ dần biến đổi và sự thay đổi này không có tính cố định;

(3) Mặc dù lý thuyết tương hỗ thẩm thấu cũng quan tâm đến các nguyên tắc và quy luật có tính phổ quát, tuy nhiên nó tập trung nhiều hơn vào việc giải thích các sự kiện cụ thể.

Nghiên cứu của lý thuyết tương hỗ thẩm thấu về các hiện tượng tâm lý có tính thực tế, chiết trung và tương đối, nhấn mạnh giá trị của các sự kiện đặc thù. Các thể giới quan khác tin rằng các hiện tượng độc lập với vị trí và sự vận động của người quan sát, trong khi lý thuyết tương hỗ thẩm thấu tin rằng người quan sát tạo thành một khía cạnh của sự kiện, và hiện tượng một phần được xác định bởi bản chất của người quan sát. Lý thuyết tương hỗ thẩm thấu đã vượt qua các lý thuyết hành vi môi trường trước đây và đưa ra một cái nhìn toàn diện hơn. Nó đưa thêm yếu tố thời gian khi định nghĩa các sự kiện, cho rằng thay đổi là đặc tính bản chất của hệ thống, do đó cần nghiên cứu sự thay đổi của hệ thống để hiểu rõ hiện tượng.

THỰC TRẠNG THIẾT KẾ, QUY HOẠCH KIẾN TRÚC TẠI CÁC LÀNG XÃ TRUYỀN THỐNG HIỆN NAY

Hiện nay trong quá trình công nghiệp hóa, hiện đại hóa đất nước, nhiều khu vực nông

thôn, làng xã truyền thống do chạy đua để đạt chuẩn nông thôn mới đã tiến hành bê tông hóa các không gian cảnh quan làng xã truyền thống một cách ồ ạt, thiếu sự tham vấn phù hợp của các chuyên gia có kinh nghiệm. Người dân cũng tự ý phá bỏ những công trình nhà ở truyền thống có giá trị lịch sử để xây dựng những căn biệt thự bê tông hay chia lô để xây dựng các căn nhà ống, nhà trọ cho thuê với với đủ loại hình thức kiến trúc lại tạp. Các không gian tâm linh mang tính biểu tượng như bến nước, gốc đa, sân đình... cũng dần bị chiếm dụng hoặc bị thu hẹp diện tích để tập trung xây dựng các công trình nhà văn hóa công cộng to đẹp, hoành tráng nhưng tần suất và hiệu quả sử dụng thì vẫn cần phải đánh giá lại.

Ở chiều ngược lại, một bộ phận lớn các đồ án thiết kế, quy hoạch nông thôn mới, làng xã truyền thống hiện nay dựa trên quan điểm coi môi trường sống là công cụ để đạt được các mục tiêu quan trọng về mặt hành vi, kinh tế. Bản chất của quan điểm này là hướng đến việc đo lường, đánh giá chất lượng của môi trường sống bằng cách cải thiện hiệu quả kinh tế cũng như hành vi sinh hoạt của cư dân. Định hướng này phản ánh truyền thống của những người theo chủ nghĩa chức năng hoặc các phong trào kiến trúc hiện đại và những người theo chủ nghĩa thực chứng trong khoa học hành vi. Một số dự án quy hoạch, thiết kế nhà ở, điểm dân cư mẫu thiếu những nghiên cứu chuyên sâu đối với văn hóa, lối sống truyền thống đặc trưng của từng khu vực làng xã. Các mẫu nhà ở áp dụng cho từng vùng miền vẫn chủ yếu chỉ nằm trên giấy, chưa được đưa vào xây dựng để kiểm nghiệm tính thích ứng với lối sống, tập quán của cư dân.

Đối với một số làng được coi là làng văn hóa lịch sử nổi tiếng hoặc làng cổ, việc phê duyệt xây dựng nhà ở bị hạn chế và người dân không được phép tự ý xây dựng, cải tạo nhà ở. Một bộ phận lớn nhà ở của người dân xuống cấp nặng nề, không thể tiến hành cải tạo, sinh hoạt bất tiện. Nhu cầu xây dựng nhà ở mới không được đáp ứng và nhận được sự quan tâm đúng mức của chính quyền đã làm suy yếu sức sống của làng truyền thống, làm dịch chuyển trung tâm làng, biến đổi hình thái không gian vốn có của làng.

LÝ THUYẾT HÀNH VI MÔI TRƯỜNG TRONG THIẾT KẾ, QUY HOẠCH LÀNG XÃ TRUYỀN THỐNG

Hành vi học môi trường, cụ thể là thuyết tương hỗ thẩm thấu, dựa trên quan điểm tinh thần đối lập với quan điểm công cụ. Nó hướng tới việc cải thiện bản thân môi trường vật chất xã hội để trau dồi các giá trị cơ bản của con người và làm phong phú thêm bối cảnh tinh thần, chứ không coi môi trường là một công cụ. Thiết kế cảnh quan môi trường làng xã truyền thống không chỉ nhằm giúp các hoạt động hàng ngày của cư dân thuận lợi hơn mà còn phải tạo ra những không gian có tính biểu tượng và cảm xúc, có sức thu hút mọi người. Chính vì thế cần có những nghiên cứu khảo sát, đánh giá đối với các hành vi sinh hoạt thực tế của cư dân để

nắm bắt được nhu cầu, nguyện vọng của các nhóm người sử dụng khác nhau.

Chất lượng tổng thể của môi trường sống tại các làng xã truyền thống cần được đo lường bằng ý nghĩa tâm lý, xã hội và văn hóa của nó, đồng thời liên quan đến các chỉ số tiện nghi vật chất, an toàn và hiệu quả hoạt động. So với việc khuyến khích phát triển các giải pháp tiêu chuẩn và kỹ thuật cho các vấn đề môi trường, quan điểm tinh thần về môi trường và hành vi chú ý nhiều hơn đến các thiết kế có tùy chỉnh dựa trên các đặc điểm vốn có của môi trường. Các thiết kế đó cần thể hiện được nhu cầu và cá tính đặc trưng của các nhóm người dùng cụ thể (tuổi tác, nghề nghiệp, cấu trúc gia đình...) chứ không thể chỉ mang tính phổ quát, áp dụng chung cho mọi đối tượng cư dân.

Bên cạnh đó, các nghiên cứu quy hoạch, cải tạo làng xã hiện nay vẫn còn mang tính "tĩnh", chưa quan tâm đúng mức đến việc thiết kế kiến trúc cần kết hợp chặt chẽ với yếu tố thời gian. Dưới ảnh hưởng của quá trình đô thị hóa, hiện đại hóa, con người và môi trường làng xã liên tục tương hỗ thẩm thấu lẫn nhau và biến đổi theo thời gian. Do đó thiết kế kiến trúc phải liên tục đáp ứng nhu cầu của hệ thống đang thay đổi này. Đó là một quá trình phát triển linh hoạt và liên tục của theo thời gian. KTS, chuyên gia cũng như những người làm

chính sách nên tham gia vào toàn bộ quá trình phát triển và thay đổi liên tục của hệ thống đó chứ không chỉ tham gia vào một giai đoạn hình thành, phát triển nhất định của dự án.

Có thể thấy việc lấy người dân làm chủ thể, quan tâm đầy đủ và tích hợp các yếu tố vật chất, xã hội, văn hóa và tinh thần, cân bằng lợi ích của tất cả các bên trong việc tham gia quy hoạch và thiết kế nên là một phương tiện hữu hiệu cho sự đổi mới và phát triển của các khu vực nông thôn, làng xã truyền thống. Dưới sự hướng dẫn của các chuyên gia Đức trong dự án Đổi mới Cộng đồng văn hóa Yangzhou, người dân đã tích cực tham gia vào việc xác định mục tiêu, xây dựng kế hoạch và thực hiện các hoạt động cải tạo, đổi mới không gian sống cộng đồng. Đây là một trong những dự án tiêu biểu mang tính tham khảo đối với quá trình nghiên cứu thiết kế và quy hoạch có sự tham gia của cộng đồng.

Phương pháp thiết kế và quy hoạch có sự tham gia của cộng đồng ngày càng trở nên phổ biến ở nước ngoài, là một hình thức biểu hiện của lý thuyết tương hỗ thẩm thấu trong thực tiễn. Cách tiếp cận này nhấn mạnh rằng các KTS, nhà quy hoạch và người dân đều cần tham gia vào quá trình lập kế hoạch, thiết kế, và điều phối các nhu cầu của chính người

Kiến trúc nhà ống xuất hiện tràn lan trong những con ngõ nhỏ của làng

Một công trình tâm linh trong làng bị lấn chiếm làm nơi buôn bán

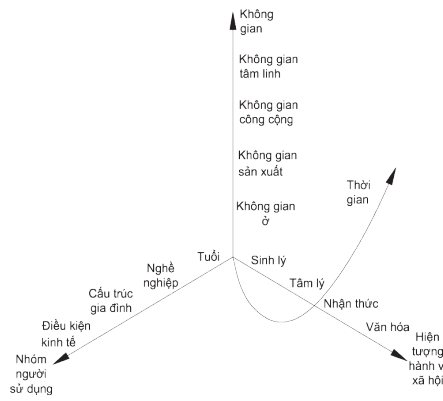
dân. Quá trình đó đồng thời cần phải tích hợp các yếu tố vật chất, xã hội, văn hóa và tinh thần trong quá trình phát triển năng động của xã hội. Tất cả các bên tham gia vào dự án sẽ bình đẳng bày tỏ ý kiến của mình để cùng góp phần hình thành nên phương án quy hoạch và thiết kế cuối cùng. Trải qua các giai đoạn điều tra thực địa, thảo luận và đề xuất ý kiến công khai, phương án thiết kế sẽ đáp ứng được nguyện vọng cũng như yêu cầu của cư dân trên mọi khía cạnh và có khả năng phát triển bền vững.

Một số đề xuất trong quá trình nghiên cứu quy hoạch, cải tạo không gian các làng xã tại Hà Nội:

+ Để xây dựng một hệ thống tiêu chuẩn thiết kế, cải tạo không gian làng xã truyền thống có tính thích ứng cao cần tiến hành phân loại các làng xã dựa trên các điều kiện địa lý, kinh tế, văn hóa lịch sử đặc thù khác nhau của từng khu vực, căn cứ vào cấu trúc đặc trưng nội tại của mỗi làng để chọn phương thức cải tạo phù hợp.

+ Cần có các nghiên cứu đối với các mô hình cư trú cũng như kinh tế hỗn hợp, hướng tới tính đa dạng về công năng và hình thái kiến trúc nhằm đảm bảo sự bình đẳng về điều kiện cư trú giữa các nhóm cư dân khác nhau.

+ Trong quá trình quy hoạch, cải tạo cần quan tâm đến tính thích ứng của các không gian kiến trúc cảnh quan mang tính tiêu biểu, đặc thù của làng xã như cổng làng, ao làng, giếng làng... trong đời sống đô thị hiện đại, đảm bảo hài hòa giữa việc bảo tồn các giá trị văn hóa tinh thần vốn có với việc bổ sung các chức năng mới phù hợp với nhu cầu hiện tại của cư dân.

Các cấp độ nghiên cứu đối với môi trường không gian làng xã

Cư dân cộng đồng văn hóa Yangzhou biểu quyết để xác định các vấn đề quan trọng cần giải quyết

+ Cuối cùng, quá trình thiết kế, cải tạo cần tổ chức tham vấn ý kiến của cư dân địa phương bởi họ mới chính là những chủ thể sử dụng và chịu ảnh hưởng trực tiếp của môi trường làng xã sau cải tạo. Do đó quá trình quy hoạch cần đảm bảo tính kế thừa trong phương thức sử dụng không gian trước và sau cải tạo trên các phương diện kinh tế, quan hệ xã hội cũng như văn hóa truyền thống. /.

Lời cảm ơn

Nghiên cứu này được tài trợ bởi Trường Đại học Xây dựng Hà Nội (HUCE) trong đề tài "Nghiên cứu các biến đổi trong nhà ở tại các làng xã truyền thống ở Hà Nội trong bối cảnh đô thị hóa dưới góc độ môi trường hành vi học", mã số đề tài: 03-2021/KHXD.

Tài liệu tham khảo

1. Moore GT. *Environment and behavior research in North America: History, developments, and unresolved issues*. In: Stokols D, Altman I, eds. *Handbook of Environmental Psychology*. New York: Wiley; 1987.
2. Lang JT. *Creating Architectural Theory: The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design*. Van Nostrand Reinhold Company; 1987.
3. Rapoport A. *House Form and Culture*. Prentice-Hall; 1969.
4. Altman I, Rogoff B. *World views in psychology: Trait, interactional, organismic, and transactional perspectives*. In: Rogoff B, Altman I, eds. *Handbook of Environmental Psychology*. New York: John Wiley & Sons; 1987:7-40.
5. Hòa An. *Đường Lâm: Gỡ khó giữa bảo tồn và phát triển*. Cổng thông tin điện tử chính phủ Thủ đô Hà Nội. <https://thanglong.chinhphu.vn/duong-lam-go-kho-giua-bao-ton-va-phat-trien>. Published 2018. Accessed August 26, 2021.
6. Yangzi Evening News. *Cải tạo thành cổ Dương Châu vận dụng cơ chế tham gia của cộng đồng*. <http://news.sina.com.cn/c/2006-11-25/075510592719s.shtml>. Published 2006. Accessed August 26, 2021